

Н.Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы

Полған на литературада роман жанры төреен прай литератураның тилип парғанын көзітче.

Н. Доможаковтың пастағы хакас писательлернің паза орыс литературасының кибірлеріне, пос чоңының фольклор оңдайларына төстенген тоғызының иң улуғ паза өөн салтары – ол «Ыраххы аалда» роман. Хакас литературасының тархынында пастағы роман полчатхан «Ыраххы аалда» произведение 1960 чылда чарыхха сыххан. Аннаң пеер ол он ікі хати чарых көрген. Читі хати орыс тілінең, ікі хати хырғыс, тыва, алтай тіллінең сығып, ол прай тилекейге тараан. «Ыраххы аалда» роман алынча книганаң Москвадағы иң улуғ издательстволарда («Хоос литература», «Современник», «Советская Россия»), ідөк Хакасияда, Хызылчарда, Новосибирскте, Тывада, Алтайда, Латвияда сыххан. Аның тиражы ікі миллион ас парыбысхан. Роман хоостыра Свердловсктағы киностудия «Киикчіннің түгенчі чылы» тіп хоос фильм суур салған. Андағ пөзік чидіглерге хакас писательлер санынаң паза пірдеезі читпеен.

Н. Доможаков, роман пазарға тимненіп, архивтерде көп тоғынған, улуғ частығ кізілернең тоғазып, хакас чонның иргі чуртазын тирең істескен. Көзідімге алза, хайди теер истирін, пічирө тударын, аннаң даа пасха нимелерні. Хасхыларнаң чааласхан чирлерзер чөрген.

"Ыраххы аалда» роман хакас чонның чуртазында улуғ алызығлар полчатхан хорығлығ тусты чарытча.

Совет үлгүзі хакас чирінде 1917 чылда ноябрьда турғызылған. Че прай Россиядағыох чили, наа чуртас пүдірии аар класстығ харбазығлар чох иртпеен.

Романның өөн темазы – Гражданскай чаа соонаң, ахтарның армиязынаң артхан-халған хасхыларны чох идіп, ыраххы хакас аалларында наа Совет үлгүзін турғызары.

Романның өөн сағызы – чох-чоос кізінің, учурапчатхан прай хорығларны, талазығларны пос оңдайынаң көріп, аны паалап, прай омазы

хайди алысчатханын көзідері.

Романның полтазы. Романның өбнінде орыс Польшцевтернің паза хакас Хоортай Ардыковтың сөбірелерінің чуртазы, ынархазы, пайлардаң паза хасхылардаң тоғыр күресчеткені көзіділче. Хапың пайның родының кізізі Пычон Почкаев, чох-чоос чонның киртізіне кіріп алып, аал Совет кнезі полыбысча, че позы, тізең, Совет үлгүзінең тоғыр күресче. Иди ікі лагерьнің аразындағы харбазығ романның өөн талазии полча. Наа чуртастың саринда Польшцевтер, Хоортайның сөбірезі, Губенков, Огарков, Эпсе, аалдағы чох-чоостар турчалар. Олардаң тоғыр – Пычон, Харбинканаң Сеерге, хасхылар, Аларчон хам, Хапың пайның сөбірезі.

Н.Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романындағы хоос омалар

Матырларның омалары. Романдағы полған на хоос ома пос ондайынча өөн талазығны, өөн сағысты чарыдарға полысча. Матырларның омаларын толдыра чарыдар үчүн, автор пасха-пасха хоос ондайларнаң тузаланча. Иткен киректері, чоохтары, істіндегі сағыстары хоостыра, арғыстарының паалаанын санға алып, чир-чайаанның омазын хоостап, чонның хыйға сөстерінең тузаланып, матырларның хылиин толдыразынаң хоостапча.

Романда толдыразынаң *Хоортай* ағаның омазы чайал парған. Пу омада автор улуғ частығ, ухаанчы, хыйға сағыстығ, амыр хылыхтығ апсахтың хылиин піріктіре хоостап салған. Хоортай ағаның омазында хакас чонның иң чахсы сарилары чыыл парғаннар: кізее паарсах чалахай хылығы, хыйға сағызы, ап-арығ көңні, пай тілі, иптіг тудынызы. Хоортай апсах аар-чүкке пастырбаан чалахай хылыхтығ, хабынчах сағыстығ. Ол ит полбас тоғыс таа чоғыл: тимір таптачаң, пычах, изер итчең, хаңза хоостачаң, чүген тікчең, известка өртечең, чөгет хайнатчаң, түүс, чірче, аях итчең. Ағаа хоза, саас итчең, хузух, чистек теерчең, палыхтачаң, мискелечең. Өөн тоғызы – чылғы күзетчізі. Сидік чылларны көрерге киліскен ағаа, че аар чуртас аның чалахай, нымзах, хормачы хылиин чох итпеен. Сизіктіг кізі Польшцевтернің хасхы

ниместерін чүреенең оңарча. Орыс сөбірезінің хылиин, оңдайларын орта піліп, пос кизиіне чили паарсапча. Апсахтың омазын чарыдар үчүн, автор аны хончых тарынаң ас-тамах үлезіп чуртапчатханын көзітче. Хакас чонның иб аразындағы паза пасха даа кибірлеріне Арина Петровнаны үгретче. Хацаннаң малнаң өскен кизи хойның идін палты чох прай оохтабысча, «өски идін» Хапында олох сизін салча. Иптiг тудынчатхан паза чоохтас пілчеткен кизиіні прай аал улуғлапча. Ол пірдеезінең чалтанминча, пайлардаң даа хорыхпинча, «хамға, айнаа киртiнминче». Нинче хати ол Аларчон хамны ачитхан, «чойзың» теен. Прайзынаң пурун Пычонның чабал киректерін сизініп, апсах олардаң тоғыр поэзы күрезіг апар сыхча паза, Совет хонығы нима ағылчатханын оңарылып, наа чуртас пүдiрерінде өткiн араласча. Хоортай апсахтың, комбедтiң устағчызы полып, чиит ле кизи чили тоғынчатханында, наа хоных чуртасха кирчеткен туста, чох-чоостарның сағыс-көгізи алысханын сизінерге чарир.

Романда идөк *Сағдай*ның омазы уғаа чарых хоостал парған. Пу ортылан парған частығ, пик пүдiстiг, тоғысха күс, сыдамахтығ, сиргек кизи. Сынап Хоортай ағаның омазы көбізiн авторның чооғында iле сыхчатхан полза, пу артых-пузух чоохтанмас кизиінің омазын аның иткен тоғызы, тудынғаны паза, поэзының чуртазын үзүрiп, сағысха түскенi пастыра чарытча. Поэзының чуртазынаңар ол күлiп арах сағынча. Пай Хапында «чырғаллығ» чуртапчатханын сағынып, Сағдай көп нима сизiнче. Пычонның сүмезiне түзiп, сала кинен парбинча. Че орыс ирепчiнiң полы-зиинаң Минсуғда имненiп алча. Аалда хасхылардаң тоғыр күрезiг пасталғандох, ол, аңдар кiрiп, махачы тудынча.

Сағдайның хылиин чарыдарында автор чир-чайаанның омазынаң килiстiре тузаланча. Хацаннаң чазыда малнаң чөрiп, Сағдай чир-чайааннаң пiрлес парған. Олар пiр тыннығ осхастар. Харасхы хараада чылтыстарзар көрiп, оларнаң хада поэзының чуртазынаңар сағысха түсче. Че пiрее туста чир-чайаан саңай тоғыр-пасха көзидiлче. Сағдай, чылғыларын тiлеп, Ағбан суғда сала хыйалға кiр парбинча. Ибiркi чирде «хустар тахпахтасча,

сарысха-тырлос сыр-сар чайча, че Сагдай улуғ чобағда чөрче».

Идök чир-чайааннаң палғалыстыра *Домнаның, Кнайның, Терпейнең Каноһның* омалары хоосталчалар. Олар, ырах чазыда мал хадарып, чилгенаңмырға хатып парған сырайлығ хайдағ даа сидиктерни тобырарға көник парғаннар.

Домнаның омазында өөн хакас ипчинің хылии көзиділче. Ибде прай ниме аның ус холынаң иділче. Аннаң хығырығчаа көп ниме піліп аларға чарир: хайди теері истирге, хайди тон, мелейлер, чітіг тумзухтығ тім сапогтар тігерге, ан. п. «Пу ипчинің иргектігі, пызығ холлығы» прай аалларча тарапча. Хой хадарчатса, ол андағох күлүк, пик сындырлығ. Мында авторның этнограф полчатханын сизинчебіс. Идök автор аның наа чуртассар тартылчатханын хоостапча. Комбедтің тоғызын пиктирге улызып, чон изін хайраллап, улуғ тоғыс апарча.

Аның хызы *Кнай* андағох тоғысха күс, ус холлығ, иптіг хылыхтығ, іцезінең пір дее халбас. Аның хылығын тахпахтары хоостыра сизинчебіс. Ол чуртасха өрінче, чүреенде төріпчеткен хыныс аны өөрлетче. Ол аны тахпах хоостыра читірге:

Тискер чил асхан хусхачах

Тизе хах парды чүреемні,

Тискінде осхас хызычак

Тискір полбинчадыр хынызын.

Саңай пасха хылыхтығ *Онис* ипчі көзиділче. Морсымның тілліг, хормачы, өткін, тахпахтарнаң тuzаланып, Хапыңның хара-мын күлкее тартыпча. Кизидең чалтанмас, сағынчатхан сағызын, істінде ал чөрбин, іле сығарча. Орыстарнаң ынағ лазып, көп нимее үгренип алча. Позы даа Аринаны хакас тіліне үгретче, школа азарға улысча. Сизіктіг, ачых-чарых, сарынчы ипчі.

Оларнаң хости сым одырбас, харахтары ысха хызар парған чалчы Ату хыс көзиділче. Ол полған на кизидең хорыхчаң, че хақан хасхылардаң тоғыр күрезіг пасталыбысханда, хайдағ ниме полчатханын сизініп, хасхаа

хысхырғанда, паптап үні сыхханға позы даа өрін парған.

Чалчыларның аразында хачан даа чобаға түспес *Anax* идөк пос оңдайли арландыра чарыдылча. Ол удаа күлкістіг нимелерге кір парча. Көзидімге алза, теербен хазартарға извёстка апарчадып, толдыра таарлаан хаңаалығ тирең кичіге кір парча, извётказы, тізең, чырлап, хайнап сыхча. Пічік тее пілбезе, чуртастағы читпес киректерні позы сизінче, орта үзүріп одырча. Ол пілче, кемнер андағ «хызыллар» паза «ахтар». Позы Почкаев тее полза, ол Хапың осхас пай нимес. Хызылларның саринда полчатханын аның абдыраны хызыл сырнаң сырлап салар көңні киречілепче: «Хызыл – күстіг сыр, күстіг өң, – тіпче Апах. – Хызылларнаң ахтарны пілчезің ме? Кем асхан? – ізебінең хызыл сүбүрек сығарған. – Мына мындағ истіглер асхан. Аннаңар абдырамны хызылнаң».

Н. Доможаков романда *Полынецвтер сөбірезі* хоостыра хакас чонның орыстарнаң ынархасчатханын килістіре көзітче. Пу сөбіре ыраххы хакас аалдағы чонны Минсуғдағы большевиктернең палғалыстырча, наа чуртас үчүн күрезіг апарча. Сабис хыйалға кір парып, аны арачылап, олар пу аалда саңай халчалар.

Фёдор Павлович алып осхас сынның, андағох күстіг, иптіг оңдайлығ, прай ниме ит пілчеткен, ачых-чарых, чонға паарсах хылиинаң аалдағыларнаң табырах ынағлазып алча. Кічігден сығара пайларда чөріп, көп нимені көрче, чуртас оңдайын сизінче.

Фёдор Павловичтің хылынғаны, тудынғаны, кізілернең чоохтасханы аның хылииның пасха-пасха сарин чарытчалар. Хакастарнаң чоохтасчатса, ол амыр, иптіг тудынча, чонның кибірін улуғлапча. Че Пычон аны тик чирдең пыролапчатханда, ол, тарынып, аннаң хазыр чоохтасча.

Чаада араласхан кізі, Фёдор Павлович, наа үлгү ниме полчатханын чахсы пілче. Мындағ хорығлығ туста ағаа сөбірезінең хада көп хыйалны көрерге килісче. Андағ даа полза, Хоортай аға паза аалдағы чон оларға хынча паза оларны улуғлапча. Фёдор хакастарны хасхылардаң тоғыр күрезіге тартча. Олар, тізең, ағаа киртінчелер.

Арина Петровна тастындағы сіліг көрімінең, иптіг тудынызынаң ідök аалдағы чонның көңніне кірче. Кічігде пай Самохваловта иб аразында тоғынған даа полза, пічікке үгренип алған. Иди поэзияның пілізін хакастарға читірче, соонаң үгретчі полыбысча. Арина Петровнаның хоос омазы пастыра автор хакас аалларында орыс үгретчілернің піріктірілген омазын көзітче.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.